

ПЕРШЕ УЧИЛИЩЕ, ПЕРШИЙ ПОЕТ

Скасування Катериною II козацького устрою на Слобожанщині (1765) стало новим етапом русифікації краю. Знищивши слобожанську автономію, царизм насамперед подбав про закриття в слобідських полках шкіл, бо ж у них навчання велося українською мовою (на 1732 рік лише на території Сумського полку їх нараховувалося 47). Російські колонізатори розуміли, що освічений народ ніколи не полишить думати про свою волю, свою державність, відтак населення Слобожанщини планувалося опустити в таку ж безпросвітну неграмотність, як то було в російських губерніях.

Цілком зрозуміло, слобожани протестували проти скасування козацького устрою, вбачаючи в акті царизму посягання на власні традиції, на національні права. Причому найрізкіше протест виражався там, де громада мала широку освіту. Як-от у містечку Межиріч (нині село Лебединського району) Сумського полку, де було аж сім шкіл. Проти Межиріч застосували військову силу, заарештували 15 найактивніших бунтівників, 23 жителів побили привселюдно канчуками – Москва діяла із суто азійською методологією. І роблячи для себе висновки: грамотність українців для неї постійна загроза.

Відтак уже до 1800 року на нинішній Сумщині фактично шкіл не лишилося. Вимога козацької старшини (якій надали дворянство) про відкриття в Сумах університету й училища, звичайно ж, була зигнорована царським урядом.

Але ж розвивалися виробничі відносини, торгівля, промисловість, які потребували освічених працівників, бодай – керівників середньої ланки. Скажімо, на 1807 рік в нашому місті вже функціонувало вісім – як на той час – чималих підприємств: шкіряний, каретний, миловарний, безалкогольних напоїв та цегельні заводи. На мануфактурі обробітку шкіри було задіяно 30 майстрів та 25 найманих робітників, на цегельних заводах кількість лише найманих робітників сягала 120. Всі ці люди, з огляду, що технологія виробництва постійно розвивалася, мусили вміти бодай читати, рахувати. Незадоволені були й заможні верстви – набридло своїх дітей, після опіки домашніх учителів, посилати на навчання в Москву чи в Петербург. Російський уряд розумів і змушений був чинити бодай якісь найменші кроки для виправлення ситуації.

Отож царизм вирішив повідкривати в населених пунктах Слобожанщини так звані казенні школи. В Сумах таке – мале народне училище відкрилося 23 червня 1790 року, першим наглядачем училища призначили купця Лінтварьова – людину більш-менш грамотну і енергійну. Відкриття училища обставили

Галузенко).

В історію української літератури Пилип Морачевський ввійшов як яскравий представник українського романтизму. Як відомо, це художній метод в літературі й мистецтві, коли автор, не задовольняючись дійсністю, витворює власний світ; українська романтична поезія (перші десятиліття 19 століття) той бажаний світ вбачала в недалекій ще козаччині. Ціле гроно дужих талантів – Л. Боровиковський, М. Костомаров, В. Забіла, М. Петренко, А. Метлинський, І. Срезневський, О. Бодяньський, О. Корсун, М. Макаровський, О. Афанасьєв-Чужбинський та інші – працюючи в ключі романтизму, протестувало проти пригнічення свого народу; Пилип Морачевський був одним з перших в цьому ряду тодішньої української літератури.

Він прибув до Сум 22-річним, сповненим сил й енергії працювати задля України. Писалося П. Морачевському в Сумах легко й багато, про що він сповіщав своєму приятелю літератору й викладачу Ніжинської гімназії вищих наук Іванові Кульжинському (до речі – уродженцю Глухова, вчителю М. Гоголя). Здорова україномовна стихія нашого міста, чудові краєвиди Псла, багата історія нашого краю – все це надихало до творчості. Вірші Морачевського ходили в рукописних копіях, їх читало чимало сумчан. За давнім звичаєм, молодий поет немало писав строф і до альбомів міських панночок, називаючи їх «чудовими сумчанками». Ті, у свою чергу, називали Морачевського «сумською зіркою» – і віддаючи належне його хистові, і натякаючи на те, що в багатьох віршах той писав про нічне небо і про зорі.

Перші вірші П. Морачевський надрукував, працюючи в Сумах, у Харківському «Українському альманасі» («Перше травня», «Монастир», «Дорога»). Автор закупив велику партію альманаху, подарував з автографом багатьом сумчанам. Найбільшим за обсягом твором Пилипа Семеновича виявилось широке, масштабне полотно – «Чужаки, або Смутні часи України. Поема у шістьох піснях, співано свідком тих часів, столітнім чумаком Іваном Чуприною, а описана Хвилімоном Галузенком» – епічний твір у шести частинах.

Окремо слід сказати про ще один твір П. Морачевського – «Сумська причудниця». Це сатирично-побутова віршована комедія на три дії. Як писав сам автор, «вередуки сумчанки читали її із захопленням, залюбки, можливо тому, що знаходили в ній власні думки й почуття». Комедія друкувалася в харківських виданнях.

Видатний сумський краєзнавець Павло Сапухін свого часу назвав Пилипа Морачевського «першим сумським поетом». І з цим визначенням важко не погодитися.

ціонарних лавочок сягнула за 350. 1827 року на кошти купців М. Лаврентійова та П. Лінтварьова зводиться Троїцька церква; 1832-го, в Сумському повіті з'являється перша цукроварня (село Писарівка, маєток поміщика Савичева), аби через якийсь час повіту стати центром цукровиробництва в Росії, відбуваються й інші соціально-економічні зміни. І те, що в повіті, де проживало майже 150 тисяч громадян, однією з найяскравіших, найпривабливіших особистостей був український бунтівний поет – багато важило. Під час бурхливого розвитку Сум у зв'язку з посиленням капіталістичних відносин Пилип Морачевський не тільки лишався опорою національного руху сам, а й виховав цілу плеяду українських діячів із сумчан – про деякого з них ми розкажемо в наступних розповідях. Отож значення для нашого міста подвижницької діяльності Пилипа Морачевського важко переоцінити, він підняв поетичний голос проти зросійщення краю, виховав когорту борців за волю України, у свій історичний час зробив немало, аби через півтора століття, постала незалежна українська держава і сумчани виявилися в ній дітьми, а не пасинками. На жаль, ще й досі вся спадщина «першого сумського поета» не надрукована (зберігається в столичних архівах) та й не повністю розшукана. Так, при-

Пилип Морачевський (репродукція з портрета Надії Демиденко)

Ф. Кишенський, в Спасо-Преображенському соборі відбули обідню й відправили молебень, стріляли з гармат, дякували за «милість» Катерині II, в честь цієї «просвітительки» виконали пісню, текст якої написав один з учителів:

*Воспой, ликуя в чине стройном,
Град Сумы, радуясь в сей день.
Се в тебеи тебя достойном
Является твоя степень...
Монархиня российска трона,
Свет изливая по градам,
Уставом мудрого закона
Тебе отверзла храм.
Царицы дни благословятся
Щедротами царя царей.
Сум жители возвеселятся
Красуясь в славе дней!*

Що ж являв собою царичею «отверзший храм»? На день відкриття тут було лише 22 учні – 15 перший клас, 7 – другий, всього два вчителі й один наглядач. Згодом навчалось по 65 учнів на рік – хлопці й дівчата, переважно дворянські діти, були вихідці й із міщан та купців. Викладалися Закон Божий, російська мова і письмо (про українську, звичайно, й не заїкалися, хоча учні всуціль були українцями), арифметика й малювання. Зрозуміло, що в інших населених пунктах колишнього Сумського полку шкіл не було. Й оця мізерія в «храмі» було мов насмішка над ще вчора повселюдно грамотною громадою краю. Це розуміли й «батьки» міста. Відтак з 1805 року училище перейшло у відання недавно відкритого Харківського університету і 20 грудня 1806 року отримало статус повітового. Відтак розширився курс наук, з'явилися, зокрема, коротка цивільна історія, латинська й німецька мови, географія, фізика, природнича історія тощо – заклад ставав загальноосвітнім. У 1814 році в училищі навчалось 113 учнів, з них 59 вихідці з дворян; були й селянські діти. На викладачів училища запрошували викладачів університетів.

Повітове училище, даючи освіту мізерній кількості його жителів, водночас задумувалося урядом і як оплот русифікації Сум та повіту. Майже ціле століття воно призначалося виконувати цю україножерську місію. Та все ж знаходилися серед викладачів люди, котрі стояли на демократичних позиціях, завдяки їм у Сумах не зникли патрістичні тенденції, попри всі зусилля царських ставлеників, не припинялося національне життя. Серед таких сподвижників першим слід назвати Пилипа Морачевського.

Народився Пилип Семенович у селі Шостовичі (Чернігівщина) 1806-го року в сім'ї колишніх козаків, спершу навчався в повітовому училищі, згодом у Чернігівській гімназії; вищу освіту здобув у Харківському університеті і відразу ж одержав призначення на посаду викладача математики Сумського повітового училища, де працював з 1828-го по 1832 рік. Обдарований математик, П. Морачевський захоплювався і поезією (виступаючи і під псевдонімом Хвлимон

віршував. Намагалася писати оригінальні вірші О.Паліцин, І. Богданович, С. Глінка, та й на відкритті училища, як ми вже говорили, прозвучали вірші місцевого «пііти». Але то були такі собі слабенькі рядочки, слабкість їх зумовлена вже давно визнаним літературознавцями законом: справжня література може з'явитися лише в рідній їй мовній стихії. Та навіть, аби той же О. Паліцин спромігся на високохудожні речі, він би не був визнаним, пошанованим. Чому? У «Віснику Європи» за 1812 рік читаємо звіт-статтю петербурзького вченого Івана Сбитнева «Поїздки в Харків». Цитуємо: «Тубільці Охтирки на Слобожанщині вороже ставляться до великоросіян, так, що навіть на заїздах не хотіли розуміти великоросійську мову. Побачивши проїжджих великоросіян, українці-селяни залишають працю, починають співати на їх адресу лайливі й сатиричні пісні в супроводі голосного сміху і довготривалого гомону». Це свідчення авторитарного автора в авторитарному виданні, й від того нікуди не дітися. Звичайно ж, ставлення до всього великоросійського таким же тоді було й на Сумщині, чи й виразнішим – концентрація українців тут значно переважала усе населення тодішньої Охтирщини... Відтак творчість П. Морачевського в Сумах сприймалася із захватом (ще в 1910-х Н. Онацький бачив на квартирах сумчан той «Український альманах» з автографом Морачевського – його берегли як дорого реліквію).

Що ж являла собою поезія першого сумського поета? У багатьох творах поет торкається минувшини рідного народу, роздумує над його нинішнім днем:

*...Нема справи. Нема кари
На голови вражі!
Нема кому боронити
Козацької волі!
Були колись великі,
Та полягли в полі!..*

Через сум і безнадію прориваються бадьорі, сповнені надії на краще мотиви:

*Не ту дітки своїй матці
Готуємо обнову!
Не високою могилу
Насиплють над нею,
А піднімуть свою матір
Славою своєю!..*

Легко уявити й не лише те, на що запалювали молодь такі полум'яні рядки, а й те, як реагували на них царські опричники. Адже подібні заклики писалися викладачем навчального закладу, котрий був покликаний душити в самому зародковій національну свідомість. А молодий поет із Сум робив протилежне – виключно, навіть зухвало. Й те, що лишався на посаді, пояснюється лише його популярністю серед сумчан.

Уже при Пилипові Морачевському наше місто нараховувало понад 100 вулиць і провулків, мало чотири площі; зростала кількість населення, розвивалася промисловість і, особливо, торгівля – кількість лише ста-

архіві, російські з документами, коли з них можна уявити, як би зараз знадобилися ті записи, коли взяти до уваги, що сумські архіви були винищені пожежами 1840 – 1843 років.

Після Сум Пилип Семенович працював у навчальних закладах Луцька, Кам'янець-Подільського, Ніжина. У 1859-у пішов у відставку, продовжував займатися літературною творчістю. Цікаво, що після Сум викладав уже не математику, лише словесність.

Багато хто з покоління П. Морачевського відійшов від ідеалів своєї юності. Наприклад, О.Афанасьєв-Чужбинський, під тиском політики царизму, став вважати, що українська мова здатна лише «для хатнього вжитку»; колишній приятель Морачевського, згаданий вже Іван Кульжинський на схилі літ взагалі перемістився в табір реакціонерів-шовіністів. Пилип Семенович виявився до кінця своїх днів вірним своєму поневоленому народові, Україні. В останнє десятиріччя свого життя (помер 17 квітня 1879-го) письменник здійснив громадянський і літературний подвиг: вперше в історії нашої культури переклав українською мовою Євангеліє від Матвія. Церковні власті Росії заборонили друкувати той переклад: російська православна церква, як завжди, дбала не так про слово Боже, як про «єдиного и неделимого»; Морачевський поширював своє Євангеліє «самвидавом». Створив перший поет Сум і «Словник української мови».

А якою ж виявилася подальша історія першого сумського училища?

Ще в 1823 році воно перейшло до спеціально збудованого для нього двоповерхового приміщення. На 1830 рік Сумське училище вважалося одним з кращих у Харківській губернії. Як повітове, училище існувало до кінця позаминулого століття. Потім на базі його виникла чоловіча гімназія, аби прищвидшити її відкриття, «батьки міста» пішли на свідоме підлабузництво, давши їй назвисько Олександрівська, на честь спадкоємця престолу, того сумнозвісного Олександра II, що за свого царювання майже зрівнявся з Катериною II, нищачи все українське, в тому числі – й українську освіту. Та гімназія (нинішня адреса теж «символічна», Дзержинського, 3) в 1925 році стала базою створення педагогічного технікуму, в 1930-у переформованого в педінститут – нині педагогічний університет, що по Роменській. Ось такий шлях – від малого народного училища до університету.

Уже в наші часи в Сумах знайшлися «ентузіасти», яким запроглася гімназії по Дзержинського, з повернути назву «Олександрівська». Дехто в цих діях вбачає відрижку російського великоцерковного шовінізму і всроже ставлення до Української держави. Думається, тут інше: елементарне незнання історії Сум, історії цього закладу, котрому пасувало б більше ім'я Пилипа Морачевського. Та всьому свій час – історія незворотня. Буде в Сумах справжня українська влада, оновиться обласний центр не чужими для нього, а рідними, святими іменами.

*Григорій ХВОСТЕНКО,
краснавець*